

Тема 9: Електромагнітні хвилі

Питання лекції:

1. Доведення необхідності існування електромагнітних хвиль (ЕМХ) на основі аналізу рівнянь Максвелла.
2. Дослідження рівняння ЕМХ. Основні властивості ЕМХ.
3. Енергія електромагнітних хвиль.
4. Густина потоку енергії ЕМХ (вектор Умова-Пойнтінга).
5. Проблемні питання щодо висновків теорії Максвелла ЕМХ.

1. Доведення необхідності існування електромагнітних хвиль (ЕМХ) на основі аналізу рівнянь Максвелла

З рівнянь Максвелла випливає необхідність існування електромагнітних хвиль. Щоб довести це, запишемо рівняння Максвелла (с.) в диференціальній формі:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dH_z}{dy} - \frac{dH_y}{dz} &= \frac{dD_x}{dt} + j_x, \\ \frac{dH_x}{dz} - \frac{dH_z}{dx} &= \frac{dD_y}{dt} + jy, \\ \frac{dH_y}{dx} - \frac{dH_x}{dy} &= \frac{dD_z}{dt} + jz, \\ \frac{dD_x}{dx} + \frac{dD_y}{dy} + \frac{dD_z}{dz} &= \rho, \end{aligned} \right\} \left. \begin{aligned} \frac{dE_z}{dy} - \frac{dE_y}{dz} &= -\frac{dB_x}{dt}, \\ \frac{dE_x}{dz} - \frac{dE_z}{dx} &= -\frac{dB_y}{dt}, \\ \frac{dE_y}{dx} - \frac{dE_x}{dy} &= -\frac{dB_z}{dt}, \\ \frac{dB_x}{dx} + \frac{dB_y}{dy} + \frac{dB_z}{dz} &= 0. \end{aligned} \right\}$$

Будемо вважати, що середовище непровідне, тобто $\rho = 0$, $j_x = j_y = j_z = 0$. Вважатимемо також, що $\vec{E}$ і $\vec{H}$ залежать тільки від однієї координати x і від часу t . Тоді рівняння Максвелла приймуть вигляд:

$$\left. \begin{aligned} 0 &= \frac{dD_x}{dt}, \\ -\frac{dH_z}{dx} &= \frac{dD_y}{dt}, \\ \frac{dH_y}{dx} &= \frac{dD_z}{dt}, \\ \frac{dD_x}{dx} &= 0, \end{aligned} \right\} \left. \begin{aligned} 0 &= -\frac{dB_x}{dt}, \\ -\frac{dE_z}{dx} &= -\frac{dB_y}{dt}, \\ \frac{dE_y}{dx} &= -\frac{dB_z}{dt}, \\ \frac{dB_x}{dx} &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

Виділимо в обох системах рівнянь (1) рівняння з однією кladовою, наприклад E_y :

$$-\frac{dH_z}{dx} = \frac{dD_y}{dt}, \quad \frac{dE_y}{dx} = -\frac{dB_z}{dt}. \quad (2)$$

Враховуючи, що $D_y = \varepsilon_0 E_y$, а $B_z = \mu\mu_0 H_z$ рівняння (2) запишемо:

$$-\frac{dH_z}{dx} = \varepsilon_0 \frac{dE_y}{dt}, \quad \frac{dE_y}{dx} = -\mu\mu_0 \frac{dH_z}{dt}. \quad (3)$$

Виключимо магнітне поле із системи рівнянь (3), для чого продиференціюємо перше рівняння по t , а друге – по x :

$$-\frac{d^2 H_z}{dx dt} = \varepsilon_0 \frac{d^2 E_y}{dt^2}, \quad \frac{d^2 E_y}{dx^2} = -\mu\mu_0 \frac{d^2 H_z}{dx dt}. \quad (4)$$

Перемноживши ліві і праві сторони (4), одержуємо:

$$\boxed{\frac{d^2 E_y}{dx^2} = \varepsilon_0 \mu\mu_0 \frac{d^2 E_y}{dt^2}}. \quad (5)$$

Якщо подібним чином із (3) виключити E_y , матимемо:

$$\boxed{\frac{d^2 H_z}{dx^2} = \varepsilon_0 \mu\mu_0 \frac{d^2 H_z}{dt^2}}. \quad (6)$$

Рівняння (5) і (6) – це рівняння хвилі в диференціальній формі, або так зване **хвильове рівняння** (див. с.):

$$\frac{d^2 S}{dx^2} = \frac{1}{v^2} \frac{d^2 S}{dt^2}. \quad (7)$$

Порівнюючи (7) з рівняннями (5) і (6), бачимо, що

$$\varepsilon_0 \mu\mu_0 = \frac{1}{v^2},$$

звідки швидкість хвилі

$$\boxed{v = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon\varepsilon_0\mu\mu_0}} = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0\mu_0}\sqrt{\varepsilon\mu}}}. \quad (8)$$

Розв'язками хвильових рівнянь (5) і (6) є гармонічні функції

$$E_y = E_{0y} \cos(\omega t - kx + \psi_1), \quad (9)$$

$$H_z = H_{0z} \cos(\omega t - kx + \psi_2). \quad (10)$$

Ці функції являють собою плоску хвилю, що поширюється в напрямку x .

Таким чином, виходячи з рівнянь Максвелла, приходимо до висновку, що одночасно і взаємно пов'язано повинні існувати електричні і магнітні хвилі – електромагнітні хвилі.

Дослідимо характер і властивості цих хвиль.

2. Дослідження рівняння електромагнітної хвилі. Основні властивості електромагнітних хвиль

Запишемо ще раз рівняння Максвелла (3), з яких одержали рівняння хвиль (9) і (10):

$$\left. \begin{aligned} -\frac{dH_z}{dx} &= \varepsilon \varepsilon_0 \frac{dE_y}{dt}, \\ \frac{dE_y}{dx} &= -\mu \mu_0 \frac{dH_z}{dt}. \end{aligned} \right\} (3)$$

Як бачимо, в цю систему рівнянь входять компоненти H_z і E_y , тобто взаємно перпендикулярні складові електричного і магнітного полів. Складова електричного поля E_y , змінюючись у часі, пов'язана зі зміною магнітного поля H_z , а змінне в часі магнітне поле H_z пов'язане зі зміною поля E_y . Аналогічно можна показати, що таке справедливо і для інших компонентів (E_x , E_z , H_x , H_y). Таким чином, ми приходимо до важливого висновку: **взаємно обумовлені електричне і магнітне поля, змінюючись в часі, є взаємно перпендикулярними.**

Отже, в загальному випадку можна записати, що в електромагнітній хвилі

$$\boxed{\vec{H} \perp \vec{E}} \quad (11)$$

Знайдемо фази коливань E і H .

Для цього вирази для H_z і E_y (див. (9) і (10)) :

$$E_y = E_{0y} \cos(\omega t - kx + \psi_1),$$

$$H_z = H_{0z} \cos(\omega t - kx + \psi_2),$$

підставимо у рівняння (3):

$$\begin{aligned} -\frac{dH_z}{dx} &= \varepsilon_0 \frac{dE_y}{dt}, \\ \frac{dE_y}{dx} &= -\mu\mu_0 \frac{dH_z}{dt}. \end{aligned}$$

Відповідно продиференціювавши, отримаємо:

$$-H_{0z} \cdot k \cdot \sin(\omega t - kx + \psi_2) = -\varepsilon\varepsilon_0 E_{0y} \omega \sin(\omega t - kx + \psi_1), \quad (12)$$

$$E_{0y} \cdot k \cdot \sin(\omega t - kx + \psi_1) = \mu\mu_0 H_{0z} \omega \sin(\omega t - kx + \psi_2).$$

Ліві і праві сторони рівнянь можуть бути рівні лише тоді, коли аргументи у функціях синусів будуть однакові, що можливо тільки при умові рівності фаз:

$$\boxed{\psi_1 = \psi_2} \quad (13)$$

Таким чином, коливання векторів $\vec{E}$ і $\vec{H}$ мають однакові фази.

Коефіцієнти лівої і правої сторін рівнянь (12) також повинні бути рівними:

$$-H_{0z} \cdot k = -\varepsilon\varepsilon_0 E_{0y} \omega, \quad (14)$$

$$E_{0y} \cdot k = \mu\mu_0 H_{0z} \omega. \quad (15)$$

Розділимо рівняння (14) і (15) одне на одне:

$$\frac{H_{0z}}{E_{0y}} = \frac{\varepsilon\varepsilon_0}{\mu\mu_0} \cdot \frac{E_{0y}}{H_{0z}}. \quad (16)$$

Звідси одержуємо співвідношення для амплітуд E_{0y} і H_{0z} :

$$\mu\mu_0 H_{0z}^2 = \varepsilon\varepsilon_0 E_{0y}^2,$$

$$\boxed{\sqrt{\mu\mu_0} H_{0z} = \sqrt{\varepsilon\varepsilon_0} E_{0y}}. \quad (17)$$

Коливання векторів $\vec{E}$ і $\vec{H}$ являють собою єдину електромагнітну хвилю і ми можемо сконструювати зображення цієї хвилі для певного моменту часу (рис. 9.1).

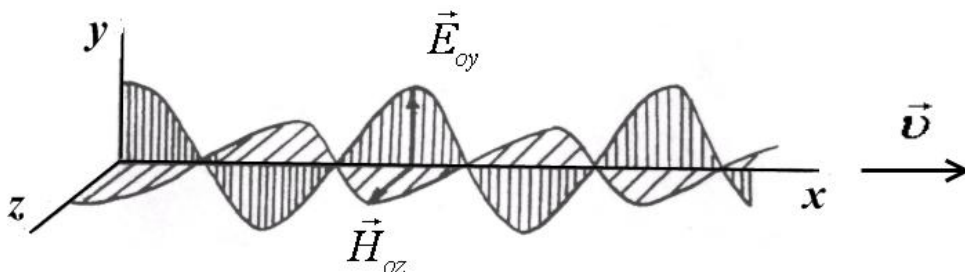

Рис. 9.1

Характерно, що якщо електромагнітна хвиля поширюється в напрямку x , то коливання $\vec{E}$ і $\vec{H}$ відбуваються відповідно в напрямках y і z з однаковою фазою.

Більш детальний аналіз показує, що вектори $\vec{E}$ і $\vec{H}$ утворюють **правогвинтову систему** відносно швидкості $\vec{v}$.

Користуючись формулою (8), визначимо величину швидкості v :

$$v = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon \varepsilon_0 \mu \mu_0}} = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0 \mu_0} \sqrt{\varepsilon \mu}}. \quad (18)$$

Для вакууму $\varepsilon = 1$, $\mu = 1$. Із врахуванням цього

$$v = \frac{1}{\sqrt{\varepsilon_0 \mu_0}} = \frac{1}{\sqrt{8,85 \cdot 10^{-12} \cdot 4\pi \cdot 10^{-7}}} \approx 3 \cdot 10^8 \text{ м/с},$$

тобто,
$$v = c. \quad (19)$$

Таким чином, електромагнітні хвилі у вакуумі поширюються зі швидкістю світла. Такий результат дав можливість Максвеллові зробити висновок, що світло – це теж електромагнітні хвилі.

З формули (18) маємо, що

$$v = \frac{c}{\sqrt{\mu \cdot \varepsilon}} \quad (20)$$

– швидкість хвилі в середовищі, яке характеризується магнітною проникністю μ і діелектричною проникністю ε .

Показник заломлення світла
$$n = \frac{c}{v}.$$

Звідси
$$v = \frac{c}{n}. \quad (21)$$

Порівнюючи (20) і (21), приходимо до висновку, що показник заломлення електромагнітної хвилі

$$n = \sqrt{\varepsilon \mu}. \quad (22)$$

Максвелл передбачив існування електромагнітного поля в 1865 р. У 1896 р. електромагнітні хвилі вперше були застосовані О.С. Поповим для передачі повідомлення на 250

м, чим було закладено основу радіотехніки.

3. Енергія електромагнітних хвиль. Густина енергії

Електромагнітні хвилі переносять енергію. Наприклад, світло нагріває предмети, на які воно падає, γ -промені викликають сильну іонізацію). Дійсно, електромагнітна хвиля – це вектори $\vec{E}$ і $\vec{H}$, які змінюються в часі. Але ми знаємо, що електричні і магнітні поля мають енергію. Густини енергії постійних електричного і магнітного полів відповідно рівні:

$$w_E = \frac{1}{2} \epsilon_0 \epsilon E^2, \quad (23)$$

$$w_H = \frac{1}{2} \mu_0 \mu H^2. \quad (24)$$

Густина енергії електромагнітної хвилі

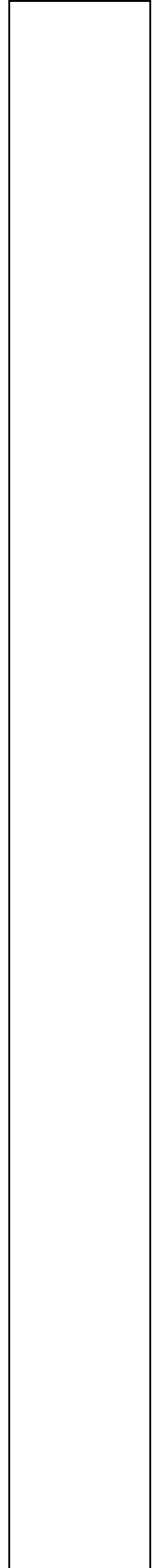
$$\begin{aligned} w &= w_E + w_H = \frac{1}{2} (\epsilon \epsilon_0 E^2 + \mu \mu_0 H^2) = \\ &= \frac{1}{2} (\sqrt{\epsilon \epsilon_0} E \cdot \sqrt{\epsilon \epsilon_0} E + \sqrt{\mu \mu_0} H \cdot \sqrt{\mu \mu_0} H). \end{aligned} \quad (25)$$

Тут

$$\begin{aligned} E &= E_0 \cos(\omega t - kx + \psi_1), \\ H &= H_0 \cos(\omega t - kx + \psi_2). \end{aligned}$$

Було встановлено (17), що $\sqrt{\epsilon \epsilon_0} E = \sqrt{\mu \mu_0} H$, тому в (25) можемо зробити заміну:

$$\begin{aligned} w &= \frac{1}{2} (\sqrt{\epsilon \epsilon_0} E \cdot \sqrt{\mu \mu_0} H + \sqrt{\epsilon \epsilon_0} E \cdot \sqrt{\mu \mu_0} H) = \\ &= \sqrt{\epsilon \epsilon_0} \sqrt{\mu \mu_0} E H. \end{aligned} \quad (26)$$

Враховуючи (8), знаходимо вираз для густини енергії ЕМХ:

$$w = \frac{1}{v} E \cdot H \quad (27)$$

4. Густина потоку енергії електромагнітної хвилі (вектор Умова–Пойнтінга)

Якщо енергія переноситься електромагнітними хвилями в просторі, то є потік цієї енергії через поверхню, яку проходить хвиля. Потік – це кількість енергії, яка переноситься через поверхню за одиницю часу ($\frac{\Delta W}{\Delta t}$). **Кількість енергії, яка переноситься за одиницю часу через перпендикулярну одиничну поверхню, називається густиною потоку Π :**

$$\Pi = \frac{\Delta W}{\Delta t \cdot \Delta S_{\perp}} \quad (28)$$

Розрахуємо густина потоку. Для цього на поверхні S виділимо елементарну площину ΔS і знайдемо енергію, яка переноситься в напрямку $\vec{v}$ (рис. 9.2).

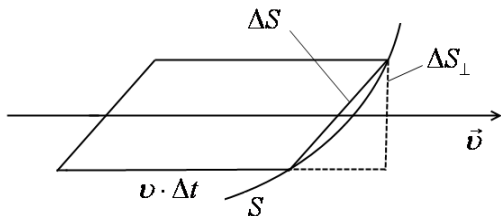

Рис. 9.2

Побудуємо похилий циліндр довжиною $v\Delta t$. Енергія, що міститься в циліндрі, пройде в напрямку $\vec{v}$ через поверхню ΔS .

Ця енергія $\Delta W = w \cdot \Delta V = w \cdot v\Delta t \cdot \Delta S_{\perp}$, (29)
де ΔV – об'єм циліндра.

Звідси $\frac{\Delta W}{\Delta t \Delta S_{\perp}} = w \cdot v$. (30)

Оскільки $w = \frac{1}{2}EH$, то

$$\frac{\Delta W}{\Delta t \Delta S_{\perp}} = \frac{1}{v} EH \cdot v = EH. \quad (31)$$

Таким чином, густина потоку енергії електромагнітної хвилі

$$\Pi = \frac{\Delta W}{\Delta t \cdot \Delta S_{\perp}} = EH. \quad (32)$$

Густина потоку енергії $\vec{\Pi}$ – вектор. Тому у векторному вигляді

$$\vec{\Pi} = [\vec{E}\vec{H}]. \quad (32')$$

Звідси випливає, що $\vec{\Pi} // \vec{v}$.

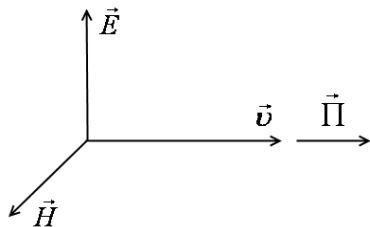

Рис. 9.3

На рис. 3 представлена взаємна орієнтація векторів $\vec{E}$, $\vec{H}$ і $\vec{\Pi}$.

Поняття густини потоку енергії було введено в роботах Умова про рух енергій в різних середовищах, а для електромагнітного поля – Пойнтінгом. Тому $\vec{\Pi}$ називається вектором Умова-Пойнтінга. Він рівний кількості енергії, яка проходить за одиницю часу через одиничну поверхню, перпендикулярну до поширення хвилі. Середнє у часі значення вектора $\vec{\Pi}$ дорівнює інтенсивності хвилі:

$$I = \langle \Pi \rangle = \left\langle \frac{W}{t \cdot S} \right\rangle. \quad (33)$$

5. Проблемні питання щодо висновків теорії Максвелла ЕМХ

З теорії Максвелла випливає, що електромагнітна хвиля являє собою взаємно узгоджені коливання електричного ($\vec{E}$) і магнітного ($\vec{H}$) полів, які відбуваються у взаємно перпендикулярних напрямках (рис. 1). Оскільки електричне і магнітне поля мають енергію, то при зміні напруженості цих полів змінюється також енергія електромагнітної хвилі. У зв'язку з цим постає питання: у що перетворюється енергія електромагнітної хвилі при зміні $\vec{E}$ і $\vec{H}$? Проблема в тому, що E і H змінюються в однаковій фазі, тобто, разом зростають або разом спадають, тому перехід енергії електричного поля в енергію магнітного поля і навпаки, як це має місце в коливальному контурі, неможливий. У коливальному контурі різниця фаз між коливаннями E і H рівна $\pi/2$, що й забезпечує можливість взаємного переходу енергій електричного і магнітного полів. Підстав для сумніву в правильності висновків електромагнітної теорії Максвелла нема, тому пропонується цілком логічне і обгрунтоване тлумачення цієї суперечності.

Справа в тому, що світло і інші електромагнітні хвилі мають двоїсту природу – вони не тільки хвилі, а ще й частинки (фотони). Ознакою корпускулярних властивостей властивостей є наявність маси у частинки, що спричиняє її імпульс. Правда, маса фотона є масою динамічною (релятивістською), яка пов'язана з рухом частинки і визначається з відомої формули в теорії відносності: $W = c^2 m$. Тому можна допустити, що світло (ЕМХ) – це потік фотонів, які знаходяться в коливальному стані типу енергія–маса–енергія–маса–... Тобто, фактично йдеться про існування особливої форми руху матерії, прикладом якої і є світло чи інші електромагнітні хвилі.

Питання для контролю

1. Як з рівнянь Максвелла у диференціальній формі можна одержати рівняння електромагнітної хвилі в диференціальній формі ?
2. За якою формулою визначається швидкість електромагнітної хвилі у вакуумі ? В середовищі ?
3. Як напрямлені вектори $\vec{E}$ і $\vec{H}$ в електромагнітній хвилі ?
3. В якій фазі коливаються вектори $\vec{E}$ і $\vec{H}$ в електромагнітній хвилі ?
5. Яке співвідношення для амплітуд векторів $\vec{E}$ і $\vec{H}$ в електромагнітній хвилі ?
6. Що таке показник заломлення електромагнітної хвилі ?
6. За якою формулою визначається енергія, густина енергії електромагнітної хвилі ?
8. Що таке густина потоку енергії електромагнітної хвилі (вектор Умова-Пойнтінга), за якою формулою вона визначається ?

Допоміжна література

1. *Ионушас К.К., Малинко В.Н.* Курс фізики, т. 2, ч. I. – Киев: КВВИУС, 1987. – §§ 46-48.
2. *Савельев И.В.* Курс общей фізики, т. 2. – М.: Наука, 1978. – §§ 104-107.
3. *Савельев И.В.* Курс общей фізики, т. 1. – М.: Наука, 1973. – §§ 109-112.
4. *Калашиников С.Г.* Электричество. – М. : 1977. – §§ 237-242.
5. *Сусь Б.А.* Квантова фізика. Курс лекцій для самостійної роботи студентів. – К.: ВІТІ НТУУ “КПІ”. 2007. – С. 59.

